

ЖІНОЧА ОСВІТА ЗА ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ

(кінець XVI - перша половина XVII ст.)

В наш час відтворення і розбудови незалежної української держави цілком зрозумілим стає зростаючий інтерес як учених, так і всього народу до більш ретельного вивчення, переосмислення та практичного використання її історичних досягнень і прорахунків.

Протягом тривалого часу освітня діяльність запорозьких козаків розглядалась як феномен в історії вітчизняної і європейської педагогіки. Вона робила Запорожжя одним із важливих осередків освіти та культури на Українських землях. А от освітня діяльність українського жіноцтва за козацьких часів залишалась поза увагою дослідників. Головним чином через загальноприйнятий як в російській, так і в українській історіографії XIX-XX ст. штамп, що з певними варіаціями покладался в роботах більшості дослідників на оцінку становища жінки в козацькому суспільстві; все зводилось до відречення запорожців від сімей та до насмішувато-парубочого трактування козаками прекрасної статі. мова йде про етап, обмежений кінцем XVI- першою половиною XVII ст., на який припадає утвердження запорозького козацтва як військової і

політичної сили. В зазначений період на українських землях, окрім церковних і монастирських, існували ще й елементарні міські, братські та домові школи, в яких, окрім хлопців, навчалися і дівчата.

Авторитетний дослідник історії українського шкільництва XVI-XVII ст. К.Харлампович вважав, що дівчата здобували освіту в міських, братських та домових школах [1]. Бо початкова освіта в тогочасному українському суспільстві була справою, потрібною як для чоловіків, так і для жінок [2]. Підтвердженням цього факту є також свідчення іноземців, які відвідували українські землі в зазначений період.

Двічі побувавши на Україні в 1654 і 1656 роках, арабський мандрівник архидиякон Павло Алепський залишив свідчення у своєму щоденнику про те, що "...по всій землі русів, себто козаків, ми помітили прекрасну рису, яка викликала наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок та дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи" [3]. Крім того, П.Алепський підкреслював, що "дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти..."

Подив арабського мандрівника цілком зрозумілий і виправданий, якщо розглядати наведені ним факти в загальноєвропейському контексті, в якому панувала зневажлива до жінки церковна ідеологія, а про поширення освіти серед жінок нижчих суспільних станів не було й мови.

В Польщі в середині XVI-першій половині XVII ст., де шкільна справа перебувала виключно в руках єзуїтів, які через свої чисто корпоративні і пропагандистські цілі потворствували аристократичним тенденціям польської шляхти, освіті жінок приділялась певна увага [4]. Дівчата, які належали до вищих суспільних станів, мали змогу отримати початкову освіту в домашніх і монастирських школах [5].

У Польщі було майже звичайним явищем, що шляхтянки і і заможні міщанки навчалися в жіночих монастирях. Слід додати, що питання жіночої освіти турбувало навіть королівську сім'ю.

Так, в 1654 р. у Варшаві, з ініціативи королеви Марії-Людвіги, дружини Володислава IV, було засновано кляштор візиток, де була й дівоча школа на 12 вихованок.

Трохи згодом, в 1688 р. дружина польського короля Яна III Марія-Казимира помістила в новому кляшторі черниць-сакраметок

з тим, аби вони "навчали грамоти певну кількість дівчат шляхетського й міщанського стану" [6].

Проте, як зауважує польський історик З.Лукашевич, наука стояла по цих школах не дуже високо. Дівчат навчали лиш правил зовнішнього поведження й деяких гарних вчинків. Їх учили читати, писати, говорити французькою мовою й різного роду рукоділлям. Якщо в Польщі такий рівень жіночої освіти, за оцінкою того ж З.Лукашевича, вважався невисоким, то в Московській державі в кінці XVI- першій половині XVII ст., за висловом російського історика С.Шашкова, "невігластво жінок було вражаючим", бо грамоті жінок ніхто не навчав [7].

За словами російського дворянського історика Я.Оровича, навіть московські царівни були малограмотними [8]. В Московській державі все виховання жінки зводилось до того, що її намагались якомога міцніше тримати в теремі та "відгодовувати, як на забиття", підкреслював С.Шашков. На початку XVI ст. в Московщині остаточно складається теремний режим, і затворницьке життя жінки доводиться до крайніх меж [9].

Жінок від народження і до старості ховали від стороннього ока, таким чином повністю вилучаючи її з суспільного життя і перетворюючи на домашню затворницю [10]. За свідченням дипломата С.Герберштайна, який на початку XVI ст. відвідав московські землі, жінка в цих землях "вважалася чесною лиш тоді, коли жила зачиненою" [11].

Навіть найближчі родичі і брати не мали права її бачити, а вже про освіту годі було й говорити. Хоча за часів Київської Русі виховання та освіта жінок, особливо з вищих суспільних станів була на досить високому рівні, з чим погоджувалися більшість вітчизняних і зарубіжних істориків. Тим самим поширення на українських землях в середині XVI- першій половині XVII ст. жіночої освіти, на наш погляд, необхідно співвідносити саме з тим звичаєм і традиціями освіти жінок, які існували в часи Київської Русі.

Адже в ті часи початкова освіта князівен вважалася справою звичайною. Запозичені через тісні контакти з Візантією традиції жіночої освіти благодійно вплинули не лише на загальний рівень культури, але й на розповсюдження грамотності серед жінок князівського дому. Навчання дітей, в тому числі й дівчат, проходило, головним чином, в домашніх умовах.

"Князівен вчили так само, як і княжичів: не тільки грамоті, але й математиці, азам філософії, "лікарським хитроцям", календарній астрології, риторичі".

На одній з мініатюр в Ізборнику Святослава, датованому 1073 роком, зображена дочка київського великого князя Святослава Ярославовича з пергаментним списком в руках].

Багато освічених жінок в ті часи мали свої домашні бібліотеки, брали участь в переписуванні книг, заснуванні монастирів та шкіл.

Дочка великого київського князя Всеволода Ярославовича Анна у 1086 році при київському Андріївському монастирі заснувала першу в середньовічній Європі жіночу школу. Анна, "собравши же младых девиц несколько, обучала писанию, также ремеслам, пению, швению и иным полезным им занятиям" [12].

Школи для дівчат засновували й інші князівни - Єфросинія Полоцька, Гордислава-Євдокія, яка не лише навчала дівчат, але й сама переписувала книги. Сотні жінок одержували в цих школах освіту, розповсюджували її по всій країні, передаючи, головним чином, іншим жінкам. В XII-XIII ст. нерідко виникали монастирські школи, засновниками яких були жінки князівського стану.

Високу овіченість жінок привілейованого стану сучасники вважали справою звичайною. Українське жіноцтво, продовжуючи традиції жіночої освіти часів Київської Русі, "нарівні з чоловіками займалось заснуванням шкіл, монастирів і виданням книжок українського православного духу" [13].

В справі освіти, яка давалася дітям тодішньої української шкляхти, дівчата, нічим не відрізнялися від хлопців і разом з ними вчилися дома у приставлених до того "бакалярів" [14].

Домова система навчання дівчат була традиційною і найбільш розповсюдженою на українських землях в зазначений період, підкреслював А.Савич [15]. В листі ігумена Рихловського монастиря Луки Григоровича до охочекомонного полковника Іллі Новицького, говорить про те, що ігумен посилав до синів і дочок І.Новицького вчених монахів і "черничок" для навчання грамоті і рукоділлю" [16].

Навчання та виховання волинської зем'янки Ганни Монтовтвіни займалась її родичка. Вчителька "змогла навчити Ганну набожительства та деяких світських манір і двірських звичаїв".

Тим самим виховання та навчання дівчат цілком покладалось на родину. "На волі батьків було навчання дочок читанню та

письму". Батьки рідко коли нехтували початковою освітою дочок, про що свідчать численні записи в актових книгах (на продаж, купівлю, даріння, різноманітні скарги, про передачу своїх майнових прав іншій особі, чи отримання грошей) зроблені вони були не лише шляхтянками, а й жінками нижчих суспільних станів [17]. В цих записах обов'язково згадувалося про "власноручний підпис особи, яка видавала запис" [18]. В ті часи "писати неуміючи зем'янку можна було зустріти так же рідко, як і неписьменного зем'яника"-зазначав О.Левицький.

Тим самим, неписьменність серед жінок вищих і середніх верств українського суспільства була досить рідкісним явищем [19]. Більше того, деякі шляхетянки мали навіть вищу на той час освіту. Серед них княгиня Ганна Корецька, княжна Анастасія Юрїївна Гольшанська в заміжжі Заславська, сестри княжни Олена й Софія Чарторийські та інші. Стараннями княжни Анастасії Заславської було зроблено переклад Євангелія українською мовою. А княжна Софія Михайлівна Чарторийська, одружена з волинським хорунжим Вацлавом Боговितिном, заснувала в своєму маєтку м.Рахманів типографію і сама займалась перекладом з грецької мови на українську євангельських та апостольських бесід отців церкви. В цій типографії в 1619 році було надруковане Учительне Євангеліє відомого Кирила Транквіліона, яке побачило світ завдяки старанням і фінансовій підтримці княжни Софії Чарторийської.

В шляхетських станах в ті часи, не диво було зустріти жінку, яка знала латинську та інші чужоземні мови. За висловом мандрівника У.Вердума, зустріта ним у Львові жінка "вміла сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підлесливих виразах"[20].

Коли загальний наступ європейської контрреформації досяг українських земель, єзуїти відкрили, аби захопити в свої руки виховання дітей з вищих, впливовіших верств, українського населення, значну кількість шкіл. З метою відірвати не лише хлопців, але й дівчат, від родинного виховання, вони почали засновувати при монастирях ще й дівочі школи. Навчання в цих школах було більш прогресивним, ніж в домових. Організація дівочих шкіл привернула увагу і української шляхти. Деякі українські шляхтянки, з огляду на їх прогресивність, почали підтримувати протестанські і католицькі школи. Так, шляхтянка

Ганна Радзивілова активно підтримувала кальвіністську школу в м.Кейдах [21], а княгиня Анна-Алоїза Острозька, онука великого прихильника православ'я князя Костянтина Острозького, відкрила острозьку православну академію, перетворивши її на єзуїтську колегію [22].

Наслідуючи польські традиції, католицькі і протестанські жіночі монастирі, засновані на українських землях, теж намагалися взяти на себе дівочу освіту. Однак, подібні випадки були поодинокими, хоча на Замойському церковному соборі і було ухвалено, аби жіночі монастирі узяли на себе дівочу освіту. Слід зазначити, що найбільш активними в організації навчання дівчат були в цей період базиліанські жіночі монастирі. Молодь в таких, по суті, польських школах швидко полонізувалася, відмовляючись від православної віри, яка в ті часи була, за словами В.Біднова, "національною ознакою українського народу" [23]. Єдиним засобом врятувати молодь від згубних польських впливів було заснування власних православних шкіл, які б учили й виховували учнів в національному дусі.

Разом з розгортанням боротьби проти впливів латинських та протестантських шкіл, яка починається на українських землях в останній чверті XVI ст., поодинокі культурно-освітні діячі та освітні організації-братства взялися за організацію православних шкіл, які б відповідали потребам часу, а разом з тим були б національними за змістом.

Українське жіноцтво нарівні з чоловіками почало вести боротьбу проти польських впливів. Це виявилось в підтримці діючих і заснуванні нових православних шкіл, монастирів, побудові православних церков, виданні книжок православного духу, участі жінок в братських організаціях.

Дочка київського каштеляна Романа Гойського Регіна Соломірецька, аби чинити опір соцініатству, в 1638 році заснувала в місті Гощі православний монастир і відкрила при ньому школу підвищеного типу, " абы еретические науки над православною религією больш не триумфовали".

В 1639 р. в м.Гощі було відкрито кілька православних елементарних шкіл і було закрито соцініанську. Крім того, Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька, активно надавала допомогу церквам, монастирям і школам, які переслідувались як "відступниками", так і урядом Польщі.

Сестри, княжни Олена і Софія Чарторийські, фундували Пересопницький монастир, заснували при монастирі шпиталь для убогих і школу для селянських дітей. А Софія ще й відкрила друкарню в своєму маєтку в м.Рахманові. Шляхтянки Раїна Ярмолинська, сестра Раїни Вишневецької та господарівна Марія Могила підтримували монастирі і школи. Шляхтянка Ганна Гойська була засновницею Почаївського монастиря, де була друкарня. Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна була однією з засновниць Київського братства, Київського Богоявленського монастиря й школи при ньому, а також шпиталю для дітей міщан і шляхти.

Ні в тогочасній Європі, ні, тим більше, в Московській державі жінки вищих суспільних станів не мали такої свободи і такої жаги до освітньо-культурницької діяльності. Православні українські школи, на протидію єзуїтським, очевидно "намагались протиставити ідею рівності всіх в ім'я віри" [24]- писав О.Левицький. Зазначимо, що православ'я в ті часи було національною ознакою українського народу. Релігія служила гаслом і рушієм боротьби за збереження національності. Найбільше принцип "рівності в ім'я віри" проявлявся у братських школах і братському русі.

Жінки усіх суспільних станів приймали участь в діяльності братств. "Уступати до братства міг кожен, хто хотів: городяне й селяне, пани й мужики, жінки й чоловіки - аби платив свою вкладку до скриньки громадської та слухався братської постанови",- писав Б.Грінченко. Серед членів Львівського братства, що об'єднало навколо себе не лише львівських православних міщан, а й жителів з навколишніх міст, було кілька жінок [25].

У статуті школи Львівського братства, прийнятому 1586р. поряд з гуманістичними мотивами звеличення розуму людини, виразно звучить і мотив поваги до жінки, підкреслюється її рівноправність з чоловіком. В статуті зокрема сказано, що школа утримується "старанием же и накладом всего братства Львовского, храма Успения Пресвятыя Богородицы и всего посполитого народа русского, даже и до убогих вдовиц..." За висловом українського історика Я.Ісаевича, каталоги й інших братств засвідчують участь у їх діяльності жінок-"братерничок" [26]. Братства стають всестановним союзом, як і школи, які вони організовували, бо їх заводили не пани чи полігачі-єзуїти, а весь народ: і пани, і міщани, і весь простий люд, "навіть удовиці убогі" [27].

Найбільш відомі діячі братств, опираючись на гуманістичну традицію Київської Русі та під впливом ідеалів Відродження і Реформації, і всупереч церковним догматам "проповідували цілковиту рівноправність жінки як в суспільному, так і в особистому житті. Їх ідеї рівноправності, реабілітації жінки, спиралися на міцний реальний фундамент. Ідею рівноправності жінки проводив відомий діяч Львівського братства Кирило-Транквіліон Ставровецький - автор "Євангелія учительного": "Должен есть муж имети жену свою за посреднее в чести, не за главу и неже за подножие и раба, но за сердечный уд, и за всякую честь отдавать ей, яко немощнейшему сосуду" [28]. Думку про рівноправність жінки, сповнену поваги до її людської гідності, праці, повсякденної турботи про дітей та чоловіка, продовжує і Інокентій Гізель у творі "Мир с богом человеку".

Турбуючись про викорінення моральних вад, найбільшою з яких він вважав невігластво, автор вказував, що саме воно є причиною того, що чоловік " поступае с женой аки со рабынею, не разсматряя яко дружня его и едино тело с ним есть: аще без вины безчестит ее и бьет, творящи то из гнева и ненависти..." [39].

Думки К.-Т.Ставровецького та І.Гізеля про рівноправність жінки набирають особливого звучання, коли взяти до уваги, що гуманістична традиція поваги до жінки-матері утверджувалася в XV-XVII ст. на Україні в умовах гострого ідеологічного протиборства.

Отже, жінка на українських землях в зазначений період не була усунута від здобуття початкової освіти. Більше того, жінки привілейованих станів мали навіть вищу для того часу освіту. Освіченість жінок вважалася в тогочасному суспільстві справою звичайною і не викликала ніяких нарікань. Багато жінок приймало активну участь і в організації системи освіти на Україні. Вони засновували школи, відстоюючи інтереси православ'я, займались добродійництвом та переписуванням і виданням книжок православного духу.

Примітки:

1. Харлампович К.В. Западно-русские православные школы. - Казань, 1894.-с.153-158.

2. Мордовець Л. | Левицький О. | Про шлюб на Україні-Русі в XVI-XVII ст.-Львів, 1906.-с.7-8
3. Цит. за: Сігінський В. Чужинці про Україну.-К., 1992-с.;"
4. Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. -К., 1875-с.14
5. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI-XVIIст.-К., 1929-с.268.
6. Там же с. 268.
7. Шашков С.С. Очерк истории русской женщины-СПБ, 1872-с.96.
8. Орович Я. Женщина в праве. СПб, 1895-с.64
9. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII вв.-М., 1992- с.200-201
10. Шульгин В.Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. М., 1850
11. Цит.: Орович Я. Женщина в праве.-с.63.
12. Козуля О. Жінки в історії України-К., 1993-с.29-30
13. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи.-К., 1994-с.122
14. Мордовець Л. Левицький О. Про шлюб на Україні-Русі в XVI-XVIIст.-Львів, 1906-с.7
15. Савич А. Вказ. твір.-с.269
16. Заруба В.М. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів Рукописна книжкова спадщина України-Вип.1-К., 1993-с.23
17. Левицький О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. Киевская старина-кн.1-1900-с. 2-3
18. Акты Волынской комиссии Вильно, 1874, т.7-с.288, 296-297, 144, 229
19. Луговий О. Вказ. твір-с.125
20. Цит. за: Сігінський В. Чужинці про Україну-К., 1992-с.115
21. Савич А. Вказ. твір-с.269
22. Акты, издаваемые Виенскою комиссиею для разбора древних актов- Вильно, 1889-с.425
23. Біднов В. Школа й освіта на Україні Українська культура-К., 1993-с.49
24. Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.-К., 1875-с.14
25. Левицький О. Внутреннее состояние Западно-русской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния-К., 1884-с.71

26. Іскевич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIIIст.-К., 1972-с.25
27. Грінченко Б. Вказ. твір-с.24
28. Ставровецький Кирил-Транквіліон. Євангеліє -Рахманів, 1619-4.2-с.169
29. Гизель И. Мир с богом человеку.-К., 1669-с.390.